

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔԸ

ԱՐԾՐՈՒՆ ԱՎԱԳՅԱՆ

Եթե որևէ ժողովրդի պատմությունը այդ նույն ժողովրդի անցած մարմնավոր կյանքի իրողություններն է փաստում, ապա գրականությունը այդ ժողովրդի ոգեղեն արժեքներն է արձանագրում: Ոգեղեն արժեքների ու նաև ոգու անցած պատմությունն է այն, մեր պարագայում՝ **հայ ոգու** պատմությունը: Այն ոգու, որ Վահան Թեքեյանն անվանում էր «հողմակոծ ծառը վսեմ», այն ոգու, որ մերթ «անյոյս լացաւ» ու մերթ «մրրկաթել մինչեւ ի փառք խոյացաւ», այն ոգու, որ «գերդ գինուոր մ՝ որ կը կռուի անդադար»¹:

Հայ գրականությունը իր սկզբնավորման օրվանից եղավ ու մնաց հայ կյանքը ուղղորդողներից մեկը: Նա է, որ զարկ տվեց աշխարհիկ մտածողությանը, վերածնության սկիզբը դրեց (Նարեկացուց մինչև Քուչակ), նա է, որ ձև ու մարմին տվեց և գեղարվեստական խոսքի մակարդակին բարձրացրեց աշխարհաբարը, տարածեց լուսավորական գաղափարներ: Սրա շնորհիվ է, որ մեր գրականությունը, այսինքն՝ գեղարվեստական խոսքը, ներառում է ժողովրդական զգացումների, մտքերի, ազգային բաղձանքների ու լեզվական արտահայտչամիջոցների բարձրագույն դրսևորումները, որ իր լուսավոր մատյաններում պատասխանել է այն հարցերին, թե ով ենք մենք, որտեղից ենք գալիս և ուր ենք գնում: Հարցեր, որոնք պայմանավորել են ոչ միայն մեր գրականության բովանդակությունը, այլև նրա արտահայտման ձևերը: Փաստ է, որ Կորյունի, Եղիշեի, Խորենացու, Ազաթանգեղոսի, Բուզանդի, Փարպեցու և մեր մյուս պատմիչների գրքերը որքան պատմություն, նույնքան էլ գրականություն են բառի ամենալայն առումով, Խորենացու խոսքերով ասած՝ «փոքր ածուխ»՝ «... բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ վեհագույնի»՝ հիշատակման արժանի գործերի **ընտրովի, մշակված ու նպատակադիր** գեղարվեստականացված շարադրանքներ:

Այո՛, գեղարվեստական հանդերձավորում, մտքի թռիչք, ընդհանրացումների խտացում, պատկերավորման բազմաձևություններ: Այսուհանդերձ, որքան էլ զարմանալի, հետագայում մեզանում ստեղծված գրականությունը ավելի քիչ զբաղվել է հենց գեղարվեստի մտահոգություններով, որը բացատրվում է մեկ միակ պատճառով՝ պետականության բացակայությամբ, որը հայ գրականությանը ստիպել է զարգանալ յուրահատուկ մի առաքելությամբ՝ տալ ժողովրդական ընդհանուր մտահոգությունների ու ազգային-քաղաքական կյանքի ոչ այնքան գեղագիտական, որքան գաղափարական պատկերը: Սկսելով «հասարակ լեզվով» ու «պատմածների

¹ Տե՛ս **Վ. Թեքեյան**, Կես-գիշերեն մինչև արշալոյս, Փարիզ, 1919, էջ 40:

ճշմարտությամբ» ներկայացվող ասքերի ու բանահյուսական չափածոյի օգտագործումներից (Խորենացի)՝ այդ գրականությունը բարձրացավ մինչև ազգային ինքնուրույնության ու ազատաբաղձության գաղափարների արծարծումներ (Աբովյան), հասավ անցնելիք ուղիների որոնման ու գործունեության հստակ մատնանշումների (Րաֆֆի), ժողովրդական իմաստության (Թումանյան) ու հայրենանվիրման պատգամների տարփողումների (Վարուժան, Սիամանթո, Չարենց, Դեմիրճյան):

Գրականությունը, եթե հաշվի չառնենք ժողովրդական բանահյուսական նյութը, իր բնույթով անձնական ստեղծագործության արդյունք է, սակայն անկախ այն բանից, թե ինչ է գրել հայ գրողը, անկախ, թե ում է դարձրել իր հերոսը և ինչ գաղափար ու նվիրում է շոշափել, իր ընդհանրության մեջ նրա համար հարցերի հարցը եղել ու մնացել է հայրենիքի ճակատագիրը, այլ խոսքով ասած՝ **հայրենիքը հայ գրականության գլխավոր հերոսն է**: Ամեն բանից վեր և ամեն բանից առաջ Հայրենիքն ու նրա ճակատագիրը. սա հայ գրականության ամենաբնորոշ առանձնահատկությունն է, որը նրան գատում է աշխարհի շատ ժողովուրդների գրականություններից: Այն հայրենիքը, որն այնքան տարուբերվել է կյանքի ու մահվան միջև, բզկտվել տառապանքի բավիղներում, այն հայրենիքը, որը որպես մշտական ուղեկից ունեցել է սովը, թշվառությունը, թալանն ու բռնությունը: Բայց միշտ կամ գրեթե միշտ հայ գրողը հնչեցրել է ապրելու և հարատևելու իր հավատը, որն այնքան համահունչ է եղել իր ժողովրդի կյանքի ընթացքին՝ միշտ դեպի վեր, **դեպի Ազատն Մասիս**, այսինքն՝ Արարատն ի վեր՝ մեր ազգային գոյության ու ոգու մարմնացման այդ բարձրագույն խորհրդանիշը: Եվ պատահական չէ, որ Արարատը մեր գրականության մեջ պանծացվել է բազում երանգավորումներով: Այն Արարատը, որ Րաֆֆու «Սամվել» վեպում պատկերվել է որպես Արարատյան դաշտի իմաստ, ասել է թե՛ կյանքի հավերժացում, Կոստան Ջարյանի վեպում՝ «Մեծ պարոն», Համաստեղի պատմվածքում՝ «աշխարհի ամենագեղեցիկ լեռը», Չարենցի պոեմում՝ «անհաս ու վեհամիստ», մեր «գոյության խորհուրդը», մեր ողջ պոեզիայում՝ ամեն մի հայի համար՝ կյանքի տեսիլք ու իմաստ, թաքնված երգ, շողացող լույս, քարացած մեղեդի ու ներդաշնակություն:

Մեր լավագույն գրողներից մեկը՝ նույն Կ. Ջարյանը, գրել է. «Արարատը և Հռիփսիմեն Հայոց աշխարհի հոգեկան այն երկու բևեռներն են, որոնց միջև ընթանում է ամբողջ հայ ժողովրդի պատմությունը»²:

Այդ պատմությունն ընթացել է տառապանքի ու հերոսացման բավիղներով: Մեզանից ավելի քան հազար հինգ հարյուր տարի առաջ Խորենացին ողբում էր հայ կյանքի այդ դժվարին ընթացքի, ինչպես նաև «Հայոց թագավորության Արշակունյաց ցեղի դադարի» մասին, որի պատճառը ոչ միայն արտաքին թշնամիներն էին, այլև մեր «խստասիրտ ու չար թագավորները», «ինքնահավան» ուսուցիչները, «սնափառ» կրոնավորները, «ծույլ» աշակերտները, «ագահ» իշխանները, «տմարդի» դատավորները³:

² Կ. Ջարյան, Նավը լեռան վրա, Եր., 1985, էջ 522:

³ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Եր., 1981, էջ 315-316:

Այսպես այդ հայրենիքում, գրեթե միշտ, Յովհ. Թումանյանի խոսքերով ասած, «թալանել են մերոնք ու այլերը»⁴:

Այս ամենը ստիպել է հայ գրողին «առազաստի երգերի» փոխարեն «սգավոր խոսք ասել» (Խորենացի), որ բանաստեղծորեն ձևակերպվել է նաև Չարենցի «Յարդագողի ճամփորդները» գործում, երբ գրողը ստիպված է եղել երգել հայ կյանքի «գորշ օրերի» տաղտկությունը, կյանքի անմխիթար զառանցանքը, սերունդների «երագորեն-հոգեվար» երթը պատմության քառուղիներում, արտահայտել այն միտքը, որ հայ սերունդների աչքերը այդպես էլ «արևներ չտեսան».

**Ես ուզեցի երգել գովքը աստծու,
Երգել փառքը պայծառ սիրո ու հացի՛.
Սիրտս լցվեց... բայց չգիտեմ, թե ինչու –
Գորշ օրերի տաղտկությունը երգեցի...⁵**

Յայ կյանքի ընթացքը երբեք ներդաշն չի եղել: Անտառներից ու ձորերից, անապատներից ու տափաստաններից դարեր շարունակ ներխուժել են պարսիկներն ու բյուզանդացիները, արաբներն ու սելջուկները, չինգիզ-խաններն ու թամերլանները: Յայ կյանքը բզկտվել է այդ հորդաների ավերներից: Եվ հայ գրողը ստիպված է եղել գրելու նաև բողոքի ու նզովքի խոսքեր:

Անգամ Մեծարենցի նման քնարական ու մեղամաղձ բանաստեղծը գրել է.

**Քո՛յր, մոտեցո՛ւր իմ ձեռքին
Աստվածաբոցն հըրացան
Ձի ամե՛ն բան ինձ կրկին
Կը հիշեցնե վրե՛ժն արյան...⁶**

Սակայն մեր գրականությունը ի վերջո քրիստոնյա ժողովրդի գրականություն է, հետևաբար՝ լցված աստվածաշնչյան պատգամներով: Բարու և ազնիվի, նվիրման ու գեղեցիկի տարփողումը այդ գրականության հատկանշական կողմերից է, որը նրան հաղորդել է ոչ միայն մարդասիրական, այլև խաղաղասիրական բնույթ: Ասենք նաև, որ քրիստոնեության ընդունումը լոկ հավատքի հարց չի եղել հայության համար: Այն նաև առաջադիմական մտքի, ավելի բարձր բարոյական չափանիշների, մշակութային առաջընթացի խնդիր է հետամտել: Ահա թե ինչու նվաճման, այլ ժողովուրդներին ստրկացնելու գաղափարները հայ գրականության մեջ երբեք չեն պանծացվել: Անգամ արշավանքի մեջ գտնվող հայ թագավորը ուրիշ ժողովուրդներին տիրելու մասին չէ, որ մտածել է, այլ իր հայրենի եզերքի կարոտներով է մորմոքվել:

**Ո՛ տայր ինձ գծուխն ծխանի
Եւ գառաւօտն նաւասարդի...⁷**

Բռնության, հարստության, իշխանության տենչանքները հայ գրականության բովանդակությունը չեն կազմել երբեք: Մինչդեռ ազատաբաղձու-

⁴ Յովհ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Եր., 1988, էջ 251:

⁵ Եղ. Չարենց, Ընտիր երկեր, Եր., 1955, էջ 141:

⁶ Մ. Մեծարենց, Երկեր, Եր., 1986, էջ 134:

⁷ «Մարգարիտներ հայ քնարերգության», Եր., 1971, էջ 41:

թյան գաղափարները հնչել են մշտապես ու իմաստավորվել են ինքնուրույն պետականության, առաջադիմության, արվեստների ու մշակույթների զարգացման առաջադրանքներով: Ազգակիր ու մշակութակիր այդ իրողությունների շնորհիվ է, որ հաճախ իրենք՝ նվաճողները, նվաճվել են տեղացիների կողմից, մերվել ու անգամ ձուլվել նրանց, որի մեջ նվազ չէ ավելի բարձր մակարդակում գտնված ինչպես մեր ազգային ողջ մշակույթի, այնպես էլ հայ գրականության դերը:

Ազատաբաղձական գաղափարների ակունքները հայ գրականության մեջ ձգվում են մինչև մեր բանահյուսական պատառիկները՝ Յայկի, Տիգրանի, Արտաշեսի ժամանակների դեպքերը: Յենց նրանց ու նրանցից հետո եկած ժամանակների ու գործերի մասին խոսելիս էլ մեր հանճարեղ Քերթողահայրը հնչեցրել է հայ կյանքի բոլոր ժամանակների համար կենսունակ ամենամեծ գաղափարը՝ ազգային «մեկ փարախի մեջ ժողովված» լինելու անհրաժեշտությունը՝ աշխարհի «գայլերից զգուշանալու համար»⁸: Այդ ազատաբաղձության ու միասնության պատգամները նոր թափով ու նոր որակներով ի հայտ եկան մանավանդ մեր հանճարեղ էպոսում՝ երկու Միերների ու Դավթի կերպավորումներում:

Աշխարհի քիչ ժողովուրդներ ունեն այնպիսի էպոս, ինչպիսին «Սասունցի Դավիթն» է, որը բարձրացնում է ոչ թե նվաճման, պատերազմի ու արշավանքների գաղափարներ, որ շատ ու շատ ժողովուրդների էպոսների հիմնական գաղափարադրույթն է (շումերական «Գիլգամեշ», գերմանական «Նիբելունգների երգը», ռուսական «Ասք Իգորի գնդի մասին» և այլն), այլ՝ կառուցման, արդարության, սեփական հողն ու երկիրը պաշտպանելու, անձնագոհության ու բարության վեհ պատգամներ, որոնք մեր գրականության մեջ հատկապես շեշտվում էին մինչև XX դարի առաջին երկու տասնամյակները: Այս առումով մշեմք մեր էպոսի ևս մի առանձնահատկություն. մինչ այլ էպոսներում ներկայացվում են օտար հողում կատարվող իրադարձություններ, հայ էպոսում գործողությունները մեծի մասամբ ընթանում են հայրենի հողի վրա:

Կարելի է ասել, որ XX դարասկզբից մեր գրականության բովանդակությունը սկսում է էականորեն փոխվել: Այն ականա դառնում է ոչ այնքան ազատագրական գաղափարների տարածող, որքան իրար հաջորդած ազգային աղետների արձագանք: Այդ մասին շատ որոշակի է խոսել Գրիգոր Ջոհրապը 1913-ին Կ. Պոլսում տեղի ունեցած Դանիել Վարուժանի «Յեթանոս երգեր» գրքին նվիրված ասուլիսում: Գրական նոր սերնդի առջև ծառայած այդ ծանր վիճակի վերաբերյալ Ջոհրապն իր ելույթում ասում է. «... Հայ եկեղեցւոյն մէջ մկրտութիւնը եւ կնունքը միմիայն ջուրով չըլլար. երբեմն հուրով ու սուրով ալ կը կատարուի. նահատակուած երեխաներուն մկրտութիւնը այսպէս է: Նոր սերունդին գրականութիւնը ճիշդ այս դրոշմը, այս կնիքը կը կրէ իր վրան. **ամեն ինչ տառապանք է հոն. ամեն ինչ տառապանք է բողոք: Հայկական ջարդերու ականատես գրականութիւնն է. միտքերը՝ մռայլ, բառերը դաշոյնի պէս փայլատակող, մահա-**

⁸ Մովսէս Խորենացի, ԳՂՎ. աշխ., էջ 313:

հոտ եւ արինաներկ գրականութիւն հայկական ճակատագրին պէս»⁹
(ընդգծումը - Ա. Ա.):

Ինչպէս քաղաքական ու ազգային մեր կյանքում, այնպէս էլ հայ գրականության համար մի բեկումնային շրջան էլ սկսվեց մեծամասնականների մուտքով Հայաստան: Տնտեսական, սոցիալական, գիտական ու կրթական առաջընթացներին զուգահեռ, ցավոք, հեղափոխական շատ կարգախոսներ այդպէս էլ մնացին թղթի վրա, ի մասնավորի՝ ժողովուրդների հավասարության ու պատմական արդարության հարցերը, որոնք խեղվեցին ինչպէս համաշխարհային հեղափոխության սին նպատակների, այնպէս էլ կրեմլյան խարդավանքների պատճառներով: Առաջին տարիների հեղափոխական ոգևորություններից հետո բնական դարձան այն ընդվզումները, որոնք դրսևորվեցին հատկապէս մտավորականության շրջանակներում ու մի շարք գրողների երկերում՝ կապված կուսակցական ոլորտների կողմից ցուցաբերված բռնությունների ու սահմանափակումների հետ:

Ակսել Բակունցի՝ 1930-ական թվականներին գրած մի քանի պատմվածքներում («Ծիրանի փող», «Լառ Մարգար»), երեսունականների սկզբին Չարենցի գրած «Պատմության քառուղիներով», «Մահվան տեսիլ», «Դեպի լյառը Մասիս» և մի շարք այլ գործերում նորից առաջ քաշվեցին ազգային արժեքների, հայրենի երկրի անորոշ ճակատագրի, ինքնուրույնության, հայեցի մշակույթի արժևորման հարցեր:

Որպէս քաղաքացիական համարձակության ու ազգային գործունեության դարակազմիկ դիրքորոշում՝ նորից հնչեց ազգային միասնության գաղափարը, այս անգամ Չարենցի՝ 1933-ին գրած «Պատգամ» մեզոստիքսում, որտեղ միջնատառերով գաղտնագրված էր հայ ժողովրդի՝ բոլոր ժամանակներին բնորոշ «մեծահանճար» իմաստությունը. «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է» թանձրացված ձևակերպմամբ: Նկատենք, որ աճող քաղաքական բռնությունների և անհատի պաշտամունքի սարսափի պայմաններում հեշտ չէր խոսել **ժողովրդի փրկության** մասին: Եվ սա այն տարիներին, երբ ազգի փրկության հարցը նոր կարգերի հաստատումով համարվում էր լուծված, երբ ամենուր գրվում ու ասվում էր, թե «բուլշևիկացումը» եղավ հայ ժողովրդի փրկության ուղին:

Ուրեմն հայ գրականությունը ստեղծող հայ գրողը ազգային ճշմարտության կրողն էր, ժողովրդի հերոսական ոգու կրողը, որի ապրած կյանքը ուսանելի է մնում իր շատ կողմերով նաև մեզ համար: Հիշենք Աբովյանի, Թումանյանի, Զոհրապի, Կ. Չարյանի, Չարենցի անունները, ովքեր «վազել են» (Կ. Չարյան) իրենց մեծ երազների ու գաղափարների հետևից, գրողներ, որոնց հավատավոր կյանքը ջահի նման վառվել է մեր պատմության լաբիրինթոսներում ու լույս տվել:

Սկսած XIX դարի կեսերից հայ գրականություն է ստեղծվել նաև հայաշատ մի շարք օտար վայրերում (Պոլիս, Վենետիկ, Թիֆլիս) և այն էլ բավականին բարձր որակով, որն իր ընդգրկումներով ու հարցադրումներով շոշափում էր ընդհանրական համահայկական խնդիրներ՝ ցուցաբերելով տարաբնույթ դրսևորումներ: Ավելի ուշ՝ XX դարի 20-ական թվականներից

⁹ **Գր. Զոհրապ**, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Եր., 2004, էջ 241:

ձևավորված սփյուռքահայ գրականությունը բարձրացնում է կորսված հայրենի եզերքի նկատմամբ կարոտի բորբոքման, օտարության մեջ ազգային դիմագծի պահպանման, եղեռնի կազմակերպիչների մերկացման, նահատակների գործի շարունակման հարցեր: Նկատենք, որ ինչպես օտարության մեջ, այնպես էլ պատմական մի երկար ժամանակաշրջանում հայրենի հողի վրա ստեղծված գրականությունն արարվել է ինքնուրույն պետականության մի քանի հարյուրամյա չգոյության պայմաններում, որը կրկնակի արժեքավոր է դարձնում այդ գրականությունը, քանի որ հայ գրողը ջանացել է բորբոք պահել ազգային արժանապատվությունը և անգամ իր ստեղծագործություններով իրականացնել պետականության որոշ գործառույթներ՝ ժողովրդի միասնության, ազգային գաղափարախոսության, գործնական հայրենասիրության քայլերի մղման և այլ խնդիրներ իր վրա վերցնելով՝ անշուշտ չմերժելով հայ եկեղեցու կատարած մեծ դերը:

Հայ գրականությունը նաև վավերաթուղթ է, գեղարվեստական անփոխարինելի վավերաթուղթ: Մենք նաև նրանով ենք վերականգնում մեր անցյալի բազում իրողություններ, խորանում հայ մարդու մտածողության, գործունեության ու վարքի շատ հատկանիշների մեջ, հաղորդակից դառնում գալիքին: Այդ գրականությունը ճանաչողական արժեք ունի, այդ թվում՝ տարբեր ժողովուրդների միջև բարեկամական կապերի հաստատման առումով: Գրականությունը մշակութային արժեք է, ժողովրդի յուրատեսակ անձնագիր, գալիքին ուղղված պատգամախոս, հայ մտքի ու նպատակների տարածող, և մեր գրական գոհարների թարգմանությունները տարբեր լեզուներով նպաստում են օտարների կողմից հայ մարդու ու հայ երկրի, նրա հոգևոր ու ազգային արժեքների ճանաչմանն ու ընկալմանը: Բայց քիչ, շատ քիչ է թարգմանվում մեր դասական գրականությունը, իսկ մեզանում այն հայերեն գրեթե չի տպագրվում:

Մեր օրերում էլ հայ գրականությունը մի որոշ մասով մնում է հայ կյանքի ու ժողովրդական բաղձանքների արտահայտիչը: Մեր օրերում էլ այդ գրականությունը և նրան տրված արժևորումները էական նշանակություն ունեն ոչ միայն ժամանակակիցներին, այլև գալիք նոր սերունդների համար: Ուրեմն գրականությունը նաև մեր ազգային կյանքի ու հայ մարդու ձևավորողը, ոգեշնչողն ու դաստիարակիչն է, հայ մարդու բարոյական, հոգևոր-մշակութային նկարագրի կերտողը:

Այս առումով անտեղի և բոլորովին սխալ են հնչում մի շարք վայ գրողների ու մտավորականների կողմից մեր ազգային որոշ արժեքների՝ հետին թվով տրվող գնահատականները: Խոսենք օրինակներով:

Մի քանի ամիս առաջ Ծաղկաձորում երիտասարդ գրողների հավաքից հետո՝ մայիսի 24-ի հեռուստաեթերներից մեկում, մի նորաթուխ երիտասարդ գրողի՝ Կարեն Անտաշյանի կողմից հնչեցվում էր այն միտքը, թե ժամանակակից գրականությունը չի ընդունում բարոյախոսությունը, թե այն դաստիարակիչ դեր չպիտի ունենա, և որ ոչ մի արտառոց բան չպիտի տեսնել նրանում, որ ստեղծվող գրականությունը լեցուն է անբարոյական պատկերներով ու ապազգային գաղափարախոսությամբ: Ցավոք Անտաշյանը բացառություն չէ:

Այսօր ժխտողական վերաբերմունք է ցուցաբերվում մեզանում սրբացված ազգային նաև այլ արժեքների նկատմամբ: Այսպես, դարեր շարունակ մեր եկեղեցին ու գրականությունը սրբացրել են Վարդանին ու Վարդանանց պատերազմը: Բայց արի ու տես, որ վարկաբեկվում է 451-ին տեղի ունեցած Ավարայրի ճակատամարտը, թե իբր այն միայն ու միայն բարոյական հաղթանակի նման մի բան է եղել: Մի ներքին «հպարտությամբ» ջանում են համոզել, որ հայերը պարտվել են, ու որպես ապացույց «վկայակոչում» են մեր պատմիչ-գրողներին՝ անտեսելով, որ այդ նույն մատենագիրները հազար անգամ ավելի հավատարիմ են մնացել այդ ճակատամարտի **ներքին խորհրդին ու պատմականությանը**, որոնցով հայ ժողովուրդը և նրա առաջնորդ Վարդանը հաստատեցին մեր հարատևման միակ գոյածնը՝ կռվելով, պայքարելով, դիմադրելով ու միասնությամբ ապրելու եղանակը, որ նաև Խաչատուր Աբովյանն է ձևակերպել իր հանճարեղ վեպով՝ պայքար ամեն մի բռնության ու նվաճման դեմ՝ ուն կողմից էլ այն լինի, և երբ էլ այն դրսևորվի: Իսկ որ հայերը V դարում իրոք հաղթել են երկիր մտած նվաճողներին. դիմենք պատմական փաստերից միայն մեկին, որի մասին գրում է ականատեսը՝ Եղիշեն. «... Իսկ այդ՝ երկու և երեք կռիվների մեջ ինքը՝ Տերը, մեծ գորությամբ օգնեց այնպես, որ քաջության անուն ժառանգեցինք և արքունի (նկատի է առնվում պարսկական - Ա. Ա.) զորքը չարաչար ջարդեցինք, մոգերին էլ անողորմ կերպով կոտորեցինք և **կռապաշտության պղծությունը մի քանի տեղերից սրբեցինք, թագավորի անօրեն հրամանը ջնջեցինք – ոչնչացրինք, ծովի խռովությունն իջեցրինք, լեռնացած ալիքները դաշտացան, բարձրադեզ փրփուրն սպառվեց, գազանացած գայրույթը դադարեց**»¹⁰ (ընդգծումը - Ա. Ա.): Եվ սա՝ դեռ մինչև Ավարայրի ճակատամարտը: Ահա այսպես հայ գրականության մեջ սկզբնավորվել է հայ նահատակ զինվորյալի կերպարը, որը հաճախ իր սուրբ մահը ընտրել է ուրախ սրտով և իր «արիության ու քաջության մեջ վախկոտություն չի խառնել»¹¹:

Հայտնի բան է, որ շատ ավելի հեշտ է հաղթել արտաքին թշնամուն, քան՝ ներքին: Ներքին թշնամուն, որ կասկածն է, վախը, ոգու ու հավատի պակասը: Այն ճակատագրական վճիռը, որ կայացվեց ազգային գոյատևման առջև ծառացած երեք ուղիներից մեկի օգտին՝ **կռվելով ապրելու** և ոչ թե՛ հնազանդությամբ կամ դիվանագիտությամբ, արդեն այդ ներքին թշնամուն հաղթելու ապացույցն է: Եղիշեի կողմից հնչեցված՝ «Մահով մահը խափանելու»¹² պատգամը, Ավարայրի այդ ճակատամարտում ժողովրդի ընդունած վճիռը, երբ հայը որոշեց ապրել ու մահանալ հանուն իր երկրի – հենց այն մեծագույն հաղթանակն է, որ քիչ ժողովուրդների է տրված ու քիչ բանակների վիճակված, այն հաղթանակը, որ ժողովրդին հասարակ զինվորից դարձրեց ռազմիկ, ընդ որում՝ այդ վճիռը տևական կենսաձև դարձավ, որի գեղարվեստական մարմնավորումը այնքան պատկերավոր ձևակերպել է Դ. Դեմիրճյանն իր «Վարդանանց» վեպում. «... Ժողովրդական դիմադրությունը ծավալվեց, սկսեց ամեն կողմից հարվածել

¹⁰ Եղիշե, Վարդանանց պատմությունը, Եր., 1958, էջ 94:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 93:

¹² Նույն տեղում, էջ 98:

պարսից զորաբանակին, ցերեկային հարվածներին հաջորդեցին գիշերա-
յինները: Ապա սկսեցին զգգել թշնամուն, բաժան-բաժան արին, զցեցին
իրենց հետևը լեռներն ու կիրճերը...: ... Հայոց աշխարհի ձորերից ու դաշ-
տերից խուճ-խուճ, մենակ, երբեմն և ստվար զանգվածներով գալիս էին
գյուղացիներ զինված ամեն ինչով... գալիս էին անվերջ, սպառնալիորեն
անվերջ, համալրում և զորացնում էին կռվող զորամասերը: **Այդպես ան-
ցան օրեր, տարիներ, անցան դարեր**»¹³ (ընդգծումը - Ա. Ա.): Հենց այս
կենսաձևն է, որ հիմք դրեց վահանյան, ինչպես և գալիք բոլոր ընդվզում-
ներին ու կռիվներին, որ իմաստնություն դարձավ հայության համար, և ո-
րը այնքան սպառիչ է ձևակերպել մեր մի ուրիշ գրողը՝ Շահան Շահնուրը.
«Կռիւը սրբազան բան է, ճակատամարտը երբեմն նոյնիսկ օգտակար. ա-
նոնցմէ ազգ մը դուրս կուգայ պարտուած կամ յաղթական, սակայն երկու
պարագային ալ դուրս կուգայ»¹⁴:

Մեզանում լավ է ասված. ճշմարիտ գիրքը այն գիրքն է, որի ասածը
կարելի է երգել: Այդ կռիվը՝ Ավարայրի ու դարերի հին կռիվը չէ՞, որ հենց
գրականության տեսքով երգ է դարձել համայն հայության համար, և այդ
հավերժական երգի մեջ չէ՞ արդյոք «ճշմարտորեն ամփոփված» (Դ. Դե-
միրճյան) բոլոր «վարդանանց» երթը:

Անհեթեթ է նաև այն պնդումը (նույնպես հայկական հեռուստաթերում
հնչեցված), թե հայ ժողովուրդը Սարդարապատում հաղթանակ չէր տանի,
թե Արաքսի վարարման պատճառով թուրքական զնդերի մի մասը այն ա-
փին չմնար: Սա էլ վայ պատմաբանների մոգոնած կեղծիքն է: Մինչդեռ մեր
գրականության մեջ իրավացիորեն գրվել է. «...Այն օրը Սարդարապատը
գոռաց և վայեց: ... ամբողջ դաշտը հանկարծ կատաղած տեղից շարժվել
էր և ցատկով լցված՝ նետվել առաջ»¹⁵: Ասել է թե՛ ծավալվել է համաժո-
ղովրդական ընդդիմություն, որի դեմ ոչ մի ուժ չէր կարող կանգնել՝ այդ
հորդաները անցած լինեին գետը, թե ոչ:

Իսկ ո՞վ է այսօրվա գրականության հերոսը, ո՞վ է այսօրվա գրակա-
նության գեղագիտական իդեալի կրողը՝ աշխատող, արարող մարդը՞, ազ-
նի՞վ մարդը, գիտնականը՞, մտավորականը՞, զինվորը՞.... Ցավոք, ոչ: Մեծ
մարդկանց, մեծ հոգիների, հերոս մարդկանց պատկերավորումները, մի
բան, որ այնքան բնորոշ էր ռոմանտիզմի գրականությանը, ժամանակա-
կից գրականության էջերում գնալով նվազում են: Բայց առանց ռոման-
տիզմի, որքան էլ որ հոգսերի բեռի տակ կքած է ժամանակակից մարդը,
տխուր, շա՛տ տխուր է կյանքը: Ասենք նաև, որ առանց ռոմանտիզմի չի
կարող վերափոխվել ինքը՝ կյանքը: Վերանում են նաև բարու ու չարի սահ-
մանները: Գրականության ժամանակակից միտումները ուղղված են դեպի
աշխարհի ավելի գլոբալացված հարցերը, քան տեղային ու ազգային
հրատապ խնդիրները: Այդ գրականությունը չունի ներքին համարձակու-
թյուն անգամ շոշափելու այն սոցիալական աղաղակող խնդիրները, որոն-
ցով լեցուն է մեր կյանքը: Մյուս կողմից, ընթերցող շրջանակների նվազու-
մը, դասական գրականության տպագրության գրեթե իսպառ վերացումը,

¹³ Դ. Դեմիրճյան, Վարդանանց, Եր., 1968, էջ 555, 557:

¹⁴ Շ. Շահնուր, Նահանջը առանց երգի, Բեյրութ, 1981, էջ 123:

¹⁵ Կ. Ջարյան, Նավը լեռան վրա, Եր., 1985, էջ 157-158:

իսկապես մեծ գրողի ներկայության պակասը մեր օրերում այն խանգարիչ գործոններն են, որ իջեցնում են գրականության դերը մեր հասարակական-քաղաքական կյանքում, դրանով իսկ քիչ են նպաստում մեր պատմաճակութային արժեքների կայացմանը, ազգային նվիրումների համակողմանի իրականացմանը, այլ խոսքով ասած՝ **հայ ոգու հարատևմանը**:

Այս ամենով հանդերձ, ասենք, որ գեղարվեստական գրականությունը ազգային արժեք է մանավանդ հայերիս համար, շտեմարան մտքի ու ոգեղեն թռիչքների: Այն գեղագիտական իդեալների, լեզվական արտահայտչամիջոցների կարելի հնարավորությունների, հայ մարդու պատկերավոր մտածողության և զգացմունքների դրսևորումների ու սերունդների տևական երթի խթան է: Ասել է թե՛ գրականությունն ու գիրքը ոչ թե նյութեղեն, այլ **ոչ նյութեղեն**, մեծ, շա՛տ մեծ արժեքներ են, որոնք պետք է յուրացվեն, պահպանվեն ու պատգամվեն: Չէ՞ որ հայ դասական գրականությունն իր մեջ հավերժական պայքարի ոգի է կրում՝ մեկ անգամ ևս հաստատելով հերակլիտյան բնութագրումը, թե պայքարը ամեն ինչի հայրն է: Եվ եթե մենք պատկերավոր ասում ենք, որ հայ կյանքի բոլոր ճակատներում, որպես հավերժի զինվորներ, կռվել են նաև մեսրոպյան երեսունվեց տառերը, ապա կարող ենք ասել, որ այդ զորագնդի հրամանատարներից մեկն էլ հայ գրականությունն է եղել: Ուրեմն մեր գրականությունը այն անփոխարինելի միջոցն է, որ նյութը մտքի է այլափոխում, միտքը՝ ապրումի, ապրումը՝ արվեստի, այլ խոսքով՝ ոգեղենացնում է նյութը, իրականացնում ու գեղակերտում ազգին հուզող լուսե երազը:

АРЦРУН АВАКЯН – Культурно-историческое и национальное значение армянской литературы. – Литература – средство, преобразующее материю в мысль, мысль – в переживание, переживание – в искусство. Армянская литература – средоточие духовных, эмоциональных и интеллектуальных ценностей армянского народа. Она веками стимулировала нашу творческую энергию, распространяла идеи просвещения, воплощала чаяния народа, стремилась ответить на главные вопросы: кто мы, откуда пришли и куда направляемся?

О чём бы ни писали армянские авторы, центральной проблемой для них была и остаётся судьба отечества. Трагические события во все времена вынуждали их “говорить скорбное слово” (Хоренаци), петь “об унылых серых буднях” (Чаренц), а случалось, и проклинать. И тем не менее, армянская литература создана христианским народом и потому исполнена библейскими заповедями, идеями добра, благородства и красоты. Одну из основных своих задач армянские писатели видели в утверждении свободолюбия, воплощённого в завете Хоренаци “объединиться в едином национальном пристанище”, в образах эпоса “Давид Сасунский” и др.

Армянская литература в любых условиях стремилась говорить правду. Когда народ утратил собственную государственность, она взяла на себя ряд функций государства. Многие её произведения – ценные исторические документы, связывающий нацию с её прошлым, настоящим и будущим, наше немеркнувшее культурное достояние.

ARTSRUN AVAGYAN – *The Historical, Cultural, and National Value of Armenian Literature.* – Literature is a device where substance transforms into thought, thought into emotion and emotion into art. In other words, literature spiritualizes the substance, makes dreams come true, and carves the haunted vision. Armenian literature is the true reflection of the spiritual, emotional, intellectual values that are characteristic of Armenian identity. It expresses the national contours through art. For centuries it has served as an impetus for shaping our secular mentality, has spread enlightening ideas as well as backed the fulfillment of national aspirations, trying to answer such vital questions like who we are, where we have come from, where we are going.

Irrespective of what subject an Armenian writer might dwell upon, the concern and preoccupation about his country's destiny has always been present in his works. The tragic events throughout centuries have forced the Armenian writer to **“make a mournful speech” (Khorenatsi)**, sing about the tedium of **“drab existence” (Charents)**, write words of imprecation. Still, Armenian literature is a Christian nation's literature full of biblical commandments, kind and honest stimuli, characterized by high moral ideology. One of the main concerns of Armenian literature has been the promulgation of aspiration for freedom which is clearly reflected in Khorenatsi's formula of **“staying in one and the same enclosure”** as well as in the portrayals existent in “Sasuntsi Davit” epic and in many other pieces of literature.

Due to the ongoing social, political and national turmoil Armenian literature has always sought to utter the voice of truth, while the Armenian writer has always been in pursuit of his ideals and dreams burning his life like a torch in the tricky labyrinths of our history. A large amount of Armenian literature has been created in the conditions of non-existent statehood. This factor makes the latter even far more valuable as it took the burden of fulfilling some functions of statehood. Armenian literature is a valuable document which serves as a communicator of the past, present and future. It is also a spiritual, cultural and national value, the assertion of an Armenian's identity that by fighting, struggling creates a form of existence.